

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ РЕСПУБЛИКИ ХАКАСИЯ
ДОМ ЛИТЕРАТОРОВ ХАКАСИИ

*Хакасиянын чаацы
писательлери*

Воины-писатели Хакасии

Балтыжаков Тимофей Николаевич (1901–1992)

Т.Н. Балтыжаков Ағбан пилтірі аймааның Сапогов аалында төреен. Ол 1920-30 чылларда хакас пічиин паза литературазын төстирінде араласхан.

1942 чылда Тимофей Николаевич чааға парыбысча, 308-чі Сибирь дивизиязына кірче. Берлинге читкен. Анда ол, Рейхстаг алнында, пасха чаачыларнаң хада сомға суурынған.

Соонаң ол сом хоостыра 76 частығ Тимофей Николаевич Балтыжаковты «Огонёк» журнал Москвазар хығыртча. Андартын аны, Илбек Адалығ чаа тоозылып, 30 чыл толчатханын таныхтирға Берлинзер апарғаннар. Иди хакас чаачызы пазох чаа чолын хатапча, че амды ол өрчіліг чорых полған.

Чаа чидіглері үчүн ол орден паза медальларнаң таныхтатхан.

Чаа соонда Тимофей Николаевич «Хызыл аал» газетада, хабарчы полып, 20 чыл тоғынған. Литература чолын очерктердең, чоохтардаң пастаан. 1964 чылда аның «Орис» повезі чарыхха сых парған.

Орис

(Повестьтең үзиктер)

Тутхын

– Кемдiр анда?

– Минмин, Гриша, Ондрайбын. Iзiк ас, — тапсаан тасхартын.

Гриша Ондрайның табызын танып салған. Анаң, сiредең сала маңзыри тўзе хонып, катанка кире тееп, iзiк азарға парған. Iзiктастында илееде кiзi кiңiренiзе тўскен. Кiрiп одырған көп кiзiнiң азахтары тыбдырааны истiлген. Ол, китене тўзiп, нандыра сiреезер одырыбысхан. Спичка тартыбызып, пöрии, мойдырии хар пол парған Ондрай, тöрдегi пулуңда турған столзар табырах пас парып, стол үстүндегi сүлейкезi чох лампаны тамыс салған. Анынаң хада ооллар сах iдөк хар пол парған кире салғаннар.

Толмат оолғы Эдöt, тöрзер пастыр парып, аар-пеер дее хылчаңнабаан, полда хости чатхан хыстарзар, чап пүүр чiли, сағылдыра көрiбiскен.

– Че, ооллар, турчадарға килгезер бе, хабыңар, — тібинен, полда узупчатхан хыстарның чабынчатхан тонын аза тартхан.

– Тонны нимее аза тартыпчазың, Эдөт, анзы хайди полғаныңдыр? – тапсаан Орис, одыра түзіп.

Аның аразында Толматтың хончи, Паскир-нің оолғы Ондрай, хусхацах хапхан чабылғай чіли, Ористі саар холынаң хапхан. Иром теен оол, тізең, паза пір холына чапсынған. Холдаң тартханнарына тура хонып, холларын кинетін сіліктіре тартарынаң, ооллар аның холларын ысхындырыбысханнар.

Орис, олардаң позыбинаң, сіреезер ойла-ан. Чарға сығара сегірген киик чіли, сірее үстүнзер атыға ла халған. Аның аразына: «Гриша, полыс!» - тіп тапсап ирткен. Сіреенің тігі пулиинда сылағайли тура түскен. Чуғацах сырайы хызарыбысхан, харға ханаттары осхас көміскелерін түзіре тудыбысхан, узун кірбіктіг, хара көс харахтарынаң от пызыңнап турған чіли пілдірген, хызыл иріннерін хыза туды-на, көні пуруннарынаң мыс-мас тын турған. Чалаң-мас пазынаң чылтың хара хойығ сүрместері араз-

ынаң чайылысханнар. Тоғысха күс салаалығ мунзу-
рух, түүл парып, тимде полған.

Сыбырығ ээнниг, чабызах сынның Эдөт, пала
питук чили Ористің соонаң үкүс сал париғанда, пайа-
адаң ниме полчатханын оңарыл полбин одырчатхан
Гриша, Ористің «Гриша полыс!» теенін испинең,
тура хонып, Эдөттің чағазынаң хапхан. Чазы кічіг
дее полза, он читі частығ орыс оолах тың холлығ,
нимедең чалтанмас полған. Эдөтті сірее пазына
наари хыза пасхан. Анчада Гришаа төрт хол тыыны-
бысхан...

Халын уйғудағы Анко, суумға кинетін усхун
парып, түрче көріп одырған. Анаң, Ористі тударға
килгеннерін піл салып, тура салған. Хада илееде үр
тоғын салған өөрезін харамнанып, ол Эдөттің ат
хулаа азырылбас нанчызы Ондрайға чапсынған.
Аны, кистінең хаппинаң, полға күрследе түзірген.
Айғы-муйғу чоон, күстіг хыстың холынаң поэзіп
полбин, Ондрай анда сіреніп ысхапчатхан.

Ікі оол, Гришаны полда түндере пазып алып,
аныңоох хаас хурынаң холларын сыртына тартып,
палғап саларға сіренчеткеннер. Эдөт Иромнаң хада

Ористі холға кир полбин тартысханнар. Иди тиңе дее хапсалар, сылағай сынның чапчаң хыс оларның холынаң, миндір чіли, суура толған парыбысча. Иди тартыс чөрген аразында, Орис Эдөтті көксінең сасханда, анзы, тігі парып, тимір песке орта түскен.

– Аар чөр, Эдөт, айна. Мин сағаа чир дее парбасын, — табызы истілген Ористің хабыс чөрген аразында. — Сағаа парғанча, кізее парбин кирип. Аар чөріңер!

Аның іди тіглеені Эдөттің хулаана сала даа чухпаан. «Хабыңар, тудыңар!» – теен табызы истіл чөрген.

Анчада үс табан, Гришаның холларын, сыртына тартып, палғаан соонда, аны азах-пастаң хаап, сірее үстүнзер чурка ла чіли, силібіскеннер.

Амды чиит ооллар пизөлең Ористі сала даа сарбаңнадарға пирбееннер. Иром, оң холын хапхан, Сотка сол холына чапсынған. Прок, тізең, ікі азаан пүре хапхан.

– Че, ооллар, хысты соорзар апарыңар, — чахып турған Эдөт, хысты холға киргеніне өрініп. Ойлап парып, төзекте чатхан иргі теер тонны хаап киліп,

Ористің үстүне чаба тастаан. Аннаң андар ооллар Ористі, өліг кізіні чіли, тасхар сығар париғаннар...

Сіреде иб ээзі Толмат, хаңзалығ тамкы тартып, хончи Паскирнең хада одырча. Стол кистінде одырчатхан оолларзар көріп, күлін салча. Эдөттің арғыстары, тутхынға хайди чөргеннерін чоохтазып, хаспаннары сала чарылбаанча хатхырызып одырлар. Олар сыбыра Ондрайға хатхырысханнар...

Төрдегі турада чабызах сіреде, иргі тон кискенінең, чалаңмас Орис одырған. Аның алнында, азаан харчана, Кетрин одырча. Пултах наахтарының аразында тырдах пурны, кічичек ле сорайчатхан. Аның хыринда Айкан хаты Майра, Кетриннің оң холы полып, чочайа одыр салтыр.

– Че, палам, хыс кізі хақан даа кізее парадыр, хоных хонып, чурт саладыр, — чоохтанған Кетрин, Ориссер көріп. — Син не кізее парча нимессің, піс тее хыс полғабыс, амды чурттың ээзі полчабыс. Сірер дее пізөк чіли чуртирзар. Че, палам, чарадыбыс, хайа, оң холың пир! – ол Ориссер оң холын сунған, ортын салаазындағы күмүс чүстүк хазаңни түскен.

– Мин кизідең ир килебеем. Кемге парарын позым пілем. Күснең чуртат полбассар,— тапсаан Орис амыр, хараан төбін көріп...

Кетрин хайди даа «палам-иркем» тіп чалғанып одырза, Майра хайди даа чүгүрік тілін төзеп одырза, Ориске чухпинчатхан. Аның аразында Эдөт пуларның хыринзар нинче-нинче хати килген. Че Орис, аныңзар пір дее көрбин, сағысха түзіп, табыс чох одырған...

- Пуларның холынаң хайди озып алим? Мағаа полызар кизі табылар ба?..

Сынап пуларның холынаң позып алзам, хайдар парам? Кемзер солынам? Аалда ползам, олох тыс пирбестер. Харатассар парзам, хайдағ поларчых. Анда пабам нанчызы Сидор Петрович, орыс кизі, пар. Ол ус улып тоғынча. Чахсы улус. Кырзанның хойын хадарчатхан туста, пабамнаң хада оларда ікі хати полғабыс. Пірсінде, пабамның азаа сізіп, чөр полбиныбысхан. Пабамнаң хада хаңаалығ Харатассар имчее кірерге килгебіс. Имчі тоғынчатхан тураны таппин чөрчеткенібісте, піске кірбе сағаллығ орыс кизі тоғас парған. Аннаң піс имчі туразын сурғаны-

быста, ол, пісті апарып, пабамны хаңаадаң түзірбізіп, имңізер кирерге полыс пирген. Анаң, ибінзер хығыр парып, чейнең сыйлааннар. Ипңізі дее ачых-чарых кізі полтыр. Мин синінче хызычахтары мағаа чоо паарсацаң. Ана іди танысхабыс пастағызын Сидор Петровичнең. Оларзар парзам, андох чуртапча ползалар, мині хыйа итпестер, полызарлар. Хайди позып алим?»...

Аның аразында ізік тастында кізілер сыбырасханы истіл парған. Аны испинең, Ористің чүрее ачи түскен: «Эдөттің кізілері килді полар. Пазох ирее-леттірем».

– Че, табырах тимір сух, замокты тали тағыбыс.

– Э-э, замок чоғыл, ағас сух салтырлар.

Аңмарның ізии азыла түскен.

– Орис чачаң, мындазың ма? – Манзар туңмазының табызы истілген.

– Йо-о, туңмачаам, мындабын, — Орис Манзарға чапсыныбысхан.

– Табырах сығыңар! – тапсаан Гриша.

Манзар, Ористі чидіне, ізіктең сығара хонған. Гриша, оларның соонча ізікті чабызып, ағазахты нандыра сух салған.

Ойлас

...— Че, Орис, хара атха усхазааң, мин сині Кырзаннарның пірее хорымында чазыр халам,— тапсаан Гриша, хара аттың тінін систіпчедіп.

– Чох, Гришачах, мин Кырзаннарзар парбаспын. Эдөтке мині Толычах пирче. Андар парзабыс, олох абаның холына кір парам. Мин пасха чирзер парыбызарға,— теен Орис, тонының ниин суурчадып.

– Пасха чирзер хайдар парарға итчезің, Орис? – сурған Гриша, үрбеңни, харахтарын улуғ көрібізіп.

– Хорыхпаңар, туңмачахтар, мин Харатассар парарға, пабамның нанчызы Сидор Петровичсер.

– О! Орис чацаң,— хысхыра түскен Гриша пастағызын на чацаң тіп,— хап-орта сағынтырзың. Мин Сидор Петровичті пілчем. Ол пу чүлмелернең чоохтас пілер. Че мына хара атха алтан. Мүніп алзаң, ағаа читчең, сині тутчаң ниме чоғыл пу чағында...

Орис, аттаң түзіп, сиден ізігін илееде тохладарынаң, ир кізі, көксөрене пас киліп, кічіг ізікті азыбысхан. Анда хара фуфайкалығ, киис өдіктіг, сарығ пөріктіг, илееде частан парған кірбе сағаллығ кізі көріне түскен.

– Пу кемдір? – сурыбысхан ол, Ориссер, аның адынзар таңнап көріп.

– Минмін, Орис, Сидор Петрович, — нандырған Орис, иб ээинзер күлімзіреде көріп.

– А-а, Орис ноо! Хайдар піди хуу таң пазынаң адың суғ полғанча чүгүрткезің? Че, адыңны сидензер кир. Тохта түрче, мин улуғ ізікті азыбызим. Кічіг ізікте изеріңнің ізеңелері ілін парар, хызым.

Сидор Петрович іди чалахай хылынчатханда, Ористің чүреене истіг пілдір парған.

– Че, адың кир, хызым! – тапсаан иб ээзі, сиден изин хазыра азыбызып. — Тігіне, серей алтында ат палғацаң тимір көлечке, ағаа палғап сал адыңны.

– Сидор Петрович, кічіг ізікті пиктебөк салыңар, — чоохтанған Орис.

– Амды таң чарып килген нооза, хызым, піс аны күнөрте пиктебинчебіс, - иб ээзі Ориссер таңнап арах көр турған.

– Минің соомча тутхын килче, мин олардан тис чөрбін, Сидор Петрович, — көөлче тапсаан Орис. Харахтарында час көрінібіскен.

– Андағ полза, пиктеп салааң, хызым, — теен ол, табырах пастыр парып, тоғыр ағасты кічіг ізікке хаптыра тартыбысхан. Ол хакастарның хысты күснең тут парадырғаннарын исчең.

– Син, Орис, туразар кір, мин көзенек хаалхаларын азыбызим, — Сидор Петрович, кічіг ізікті азып, палисадниксер көзенек хаалхаларын азарға кір парған. Орис, кірлесте сыбырғынаң катанкаларындағы харны сыбырыбызып, тураа кір парған.

Орис тураа кірерінең, аны иб ээзі ипчі Елизавета Андреевна паза аның хызы Валя танып салғаннар. Орис пуларнаң изеннезерге ле маңнанған, Валя, ойлап киліп, ікі холнаң хаап, пір-ікі айлахтандыр пар килген.

– Че, че, Орис, чалаастан, тоңды поларзың, чылын. Синің тутхынчыларыңның пу чағында

ай-сағбазы чоғыл, Орис, — теен, тасхартын кір киліп, Сидор Петрович.— Олар пеер килерге тідінместер. Сағам Совет үлгүзі тузында кізіні күснең тут пары-бысчаң закон чоғыл. Олар аны сизінібөкче поларлар. Иртіре хылынзалар, мында милиция даа парнооза. Оларны түрче ле тыс саларлар,— кірбе сағалын толғаглап, теен Сидор Петрович.

– Сині тударға сүріс чөрлер бе, Орис? – харахтарын улуғ көріп, сурған Валя.

– Я, оларның холынаң позып килдім. Харын даа, адым чахсы полып, чолда чит полбин халдылар.

Наа ондайлығ тоғыс

...Пу шахтада үс смена удур-төдір марығлас сыххан. Хыр үстүне хара тас таарлалған хаңаахаты хайзы смена көп сығар салар үчүн марығлас парған. Тоғыста мындағ марығласты көрбеен, испеен Ориске пу чапсых пілдірген. Аннаңар, көнні улам көдіріліп, істенчеткен. Тоғыс мының алнындағы күннердегідең айныстығ парған. Чир алтында тоғынчатхан тоғысчыларның аразында марығлас

улам тың алғыпчатханда, хара тас хазары айныбысхан. Хара тас таарлалған хаңаачахтар андартын удаа кил турғаннар. Пірее-пірее плита хыринда айбындыра турарға килізібөк парчатхан. Анзы плитовойларның маңнанминчатханынаң полғанох. Нинанаң Орис соона халбасха матап сіренгеннер. Сымдах хылыхтығ, тың холлығ, сыырах хыс Орис хара тастығ хаңаачахтарны чалғызан, хайди хынза, іди ит чөрер осхас полған. Нинаа анынаң хада тоғынарға ниик. Ористің тоғызына чөпсінцең. Ай тоозылар күннер чағдап париғанда, пу ікі өөрениң чүрее көреп пастаан: хайди ла поларлар ни. Нөös соона хал парарлар. Чох, соона халбасха! Олар іди сағын чөрген аразында, Таисия Семеновна, смена алызарда киліп, суулии түскен:

– Сірер, хыстар, көр чөрзем, пістің алныбысха кіріп, пісті, инейлерні, уйатха кирер осхассар. Инейлернің чылхазы пар ба за. Че анзын мин, туңмалар, ойнап ла чоохтанчам. Хайзыбыс таа сын күснең тоғынарға кирек. Син чи, Орис, амды пістің шахтёр хыс пол пардың,— Ористің хыринзар пастыр килген ол.

– Я, Таис чачаң, шахтёр хыс полып таа парим. Кирек көп ниместең не. Марығласта сині чиңземөк, андада сын шахтёр хыс пол парам,— Орис Таисия Семёновнаны хучахтабысхан.

– Андағда сині шахтёр полдырар үчүн, пүүн уйан тоғынам,— хормачыланған ол.— Че, Орис, сал, тігіне хара тас килир,— Ористің хучаанаң поэзия, Таисия Семёновна арғызынаң хада килиген хаңа-аңахтарзар удур пастырған...